

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ

Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ
ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ

Η συζήτηση για τη συνείδηση της ταυτότητας και κυρίως της εθνικής ταυτότητας, είναι μία συζήτηση που διεξάγεται πολύ έντονα τα τελευταία σαράντα χρόνια, μέσα στα πλαίσια της οποίας έχουν ακουστεί απόψεις πολύ ενδιαφέρουσες, όπως επίσης έχουν ακουστεί και εξακολουθούν να ακούγονται απόψεις ακραίες ή και παράλογες.¹ Δυστυχώς το θέ-

¹ Για το ζήτημα της ταυτότητας στο Βυζάντιο και τη Βενετοκρατία βλ. H.-G. Beck, *Die Krise des byzantinischen Weltbildes im 14. Jahrhundert*, München, 1952. *Byzance et l'hellénisme: L'identité grecque au Moyen-Âge, Et. Balk.* (Cahiers Pierre Belon), 6 (1999), Actes du Congrès International tenu à Trieste du 1er au 3 Octobre 1997. P. Charanis, The Term Helladikoi in Byzantine Texts of the Sixth, Seventh and Eighth Centuries, *ΕΕΒΣ*, 23 (1953), 615-620. H. Ditten, Βάρβαροι, Έλληνες und Ρωμαίοι: bei den letzten byzantinischen Geschichtsschreibern, *Actes du XIIe Congrès International d'Etudes Byzantines*, Ochride 10-16 septembre 1961, Belgrade, 1964, 2, 273-299. A. Garzya, Visages de l'hellénisme dans le monde byzantin (IVe-XIIe siècles), *B*, 55 (1985), 463-482. G. Grivaud, Eveil de la nation chyroise (XIIe-XVe siècles), *Sources Travaux Historiques*, 43-44 (1995), 107. Judith Herrin, Aspects of the Process of Hellenization in the Early Middle Ages, *ABSA*, 68 (1973), 118. C. Mango, Discontinuity With The Classical Past In Byzantium, στο *Byzantium And The Classical Tradition*, Centre for Byzantine Studies, Univ. of Birmigham, 1981, 48-57. C. Mango, Byzantinism and Romantic Hellenism, *Journal of the Warbourg and Courtauld Institutes*, 28 (1965), 29-43, [= *Byzantium and its Image*, Variorum Reprints, London 1984]. Marie-Paule Masson, La composante byzantine dans l'identité national grecque, στο *De l'Europe. Identités et Identité. Mémoires et Mémoire*, Toulouse, 1996. St. Runciman, Byzantine and Hellene in the Fourteenth Century, *Τόμος Κοινών Αρμενόπουλου*, Θεσσαλονίκη 1952, (*Επιστ. Επετ. Σχολ. Νομικών και Οικονομ. Επιστ.*, τ. ΣΤ'), 27-31. S. Vryonis, Recent Scholarship on Continuity and Discontinuity of Culture: Classical Greeks,

μα στο βαλκανικό χώρο αναπόφευκτα έχει και τις πολιτικές του προεκτάσεις και έτσι δεν είναι εύκολο να ξεχωριστεί η καθαρά ιστορική άποψη από τις υπόλοιπες.

Η συζήτηση για τη συνείδηση της ταυτότητας στη βυζαντινή Κρήτη δεν μπορεί παρά να ξεκινήσει με μια εξέταση του ίδιου θέματος στο Βυζάντιο γενικά, αφού η Κρήτη αποτέλεσε σημαντικό τμήμα της αυτοκρατορίας για πολλούς αιώνες. Το Βυζάντιο, όμως, παρουσιάζει δυσκολίες στους σύγχρονους ερευνητές στο να αποδοθούν ταυτότητες, αφού οι κάτοικοί του αυτοαποκαλούνται Ρωμαίοι, αλλά είναι Ρωμαίοι της ανατολής, πολλές φορές αναφέρονται στη «ρωμαϊκή γλώσσα» και εννοούν τα ελληνικά, ενώ για το κράτος τους σήμερα χρησιμοποιούμε ένα

Byzantines, Modern Greeks, στο Sp. Vryonis, *The "Past" in Medieval and Modern Greek Culture*, Malibu 1978, 237-256. S. Vryonis, *Byzantine Institutions, Society and Culture: Vol. I. The Imperial Institutions and Society*, New Rochelle, 1997. S. Vryonis, *Cultural Conformity in Byzantine Society, Byzantine Institutions, Society and Culture: Vol. I. The Imperial Institutions and Society*, New Rochelle, 1997, 121-124. S. Vryonis, *Byzantine Cultural Self-Consciousness in the Fifteenth Century*, στο S. Curcic – Ντούλα Μουρίκη, *The Twilight of Byzantium*, Princeton, 1994, 5-14. Αθ. Αγγέλου, Who Am I? Scholarios' answers and the Hellenic identity, στο C.N. Konstantinides et al., *ΦΙΛΕΛΛΗΝ. Studies in Honour of Robert Browning*, Venice, 1996, 1-19. Ελένη Αρβελέρ, *Προβλήματα ελληνικής συνέχειας*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1998. Π. Γουναρίδης, *Γένος Ρωμαίων. Βυζαντινές και νεοελληνικές ερμηνείες*, Αθήνα, 1996. Διον. Ζακυθινός, Η ενότης της Ελληνικής ιστορικής παραδόσεως, *Νέα Εστία*, 38 (1945), 949-956. Στ. Κουρούσης, *Ελληνική παιδεία και εθνική συνείδησις των Ελλήνων. Από της Αρχαιότητος εις το Βυζάντιον*, Αθήνα, 1993. Κ. Κύρρης, Some Aspects of Leontios Machairas' Ethnoreligious Ideology, Cultural Identity and Historiographic Method, *Δελτίο του Συνδέσμου Ελλήνων Φιλολόγων Κύπρου ΣΤΑΣΙΝΟΣ*, 10 (1989-93), 179. Χρύσα Μάλτζου, Statuta et consuetudines della popolazione greca della Romania latina, στο *Popoli e spazio romano tra diritto e profezia. Da Roma alla Terza Roma. Documenti e Studi*, Napoli, 1986, III, 442. Λ. Μανρομμάτης, Ρωμαϊκή ταυτότητα, ελληνική ταυτότητα (Π' -ΙΕ' αι.), *Σύμμεικτα*, 7 (1987), 190. Αντ. Πάρδος, Οι άξονες της ιδεολογίας του Νέου Ελληνισμού στην Άλλη Κων/λη. Η παρακαταθήκη του Βησσαρίωνα: Λάσκαρης και Μουσουρός ανάμεσα στους Έλληνες της Βενετίας, *Άνθη Χαρίτων*, Βενετία, Ελλην. Ινστ. Βυζαντ. και Μεταβυζαντ. Σπουδών Βενετίας, 1998, 527-568. Ν. Σβορώνος, Η ελληνική ιδέα στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, *Εθν. και Καποδ. Παν/μιον Αθηνών. Επίσημοι λόγοι εκφωνηθέντες κατά το έτος 1975-76*, 20 (1978), 332-343. Θ. Σοφοκλέους, *Η εθνική συνείδησις των Κυπρίων επί φραγκοκρατίας*, Λευκωσία, 1949. Κ. Χρήστου, «Το ημέτερον γένος». Μαρτυρίες για την καταγωγή και το εθνικό φρόνημα των Ιταλιωτών Ελλήνων κατά τον Μεσαίωνα, *ΙΒ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο* (Μάιος 1991), Θεσ/κη 1992, 151-166.

όρο που οι ίδιοι δεν χρησιμοποίησαν ποτέ. Συνεπώς υπάρχει ένα ερώτημα, ποια ακριβώς ήταν η συνείδηση της ταυτότητας των κατοίκων αυτού του κράτους. Στην πραγματικότητα, και με δεδομένη την ύπαρξη πολλών εθνοτήτων μέσα στην απέραντη βυζαντινή αυτοκρατορία, η συζήτηση για την ταυτότητα των Βυζαντινών έχει κατά κύριο λόγο επικεντρωθεί τα τελευταία 40 χρόνια σε ένα βασικό ζήτημα, δηλ. στο κατά πόσο υπήρχε ή δεν υπήρχε κάποια ελληνική ταυτότητα στο Βυζάντιο. Ας μου επιτραπεί λοιπόν να κάνω μια σύντομη παρουσίαση των απόψεων που έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί, αφού είναι φανερό ότι η απάντηση στο ερώτημα αυτό επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό και το είδος της ταυτότητας που θα μπορούσαν να έχουν οι κάτοικοι των επαρχιών της αυτοκρατορίας, συμπεριλαμβανομένης και της Κρήτης. Καταρχήν θα πρέπει να δεχθούμε, αντίθετα προς κάποιες ακραίες απόψεις, ότι στο Βυζάντιο υπάρχει σαφής αντίληψη των εθνικών διαφοροποιήσεων. Στα βυζαντινά κείμενα όλων των εποχών υπάρχουν συνεχείς αναφορές και μάλιστα συχνά με μειωτικούς χαρακτηρισμούς για τους Σλάβους, τους Σύρους, τους Άραβες, τους Βλάχους, τους Φράγκους ή τους Αλβανούς. Συνεπώς και πέρα από κάθε αμφιβολία υπάρχει συνείδηση αφενός των επί μέρους εθνικών ομάδων και αφετέρου κάποιων ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που προσδιορίζουν κάθε ομάδα, πέρα από τη γλώσσα. Όσον αφορά τώρα το αν υπήρχε κάποια ελληνική ταυτότητα στο Βυζάντιο, υπάρχουν δύο «σχολές» που αρνούνται την ύπαρξη μιας τέτοιας ταυτότητας.

Η πρώτη αποτελεί στην ουσία μια αναβίωση της θεωρίας του Fallmerayer περί πλήρους εκσλαβισμού του Βυζαντίου και βασίζεται στα λεγόμενα «βιολογικά» επιχειρήματα, δηλ. τη «βιολογική» απορρόφηση των κατοίκων της Ελλάδας από τους Σλάβους και άλλους επήλυδες. Για τον Romily Jenkins, που υπήρξε στη δεκαετία του 1960 ο υποστηρικτής –ή μάλλον ο επαναφορέας στα μεταπολεμικά χρόνια– αυτής της θεωρίας, οι Βυζαντινοί ήταν βιολογικά εκφυλισμένοι και δεν υπήρχε τίποτε το ελληνικό στο Βυζάντιο. Στην ουσία πρόκειται για μια φυλετική/«ρατσιστική» θεωρία, επειδή στηρίζεται στην αντίληψη περί φυλετικής καθαρότητας ή συνέχειας. Ως επικουρικό επιχειρήμα έφερε και το επιχείρημα της γλώσσας, ότι δηλ. η ελληνική γλώσσα του Βυζαντίου ακριβώς λόγω του εκσλαβισμού υπέστη θεμελιώδεις αλλαγές που την διαφοροποιούν πλήρως από την αρχαία. Και πάλι όμως, παρατηρούμε ότι οι βασικές αλλαγές –κυρίως στην προφορά– που υπέστη η ελλη-

νική γλώσσα είχαν συντελεστεί την εποχή περίπου του Χριστού. Δεν είχαν δηλ. σχέση με τις μεταγενέστερες σλαβικές μετακινήσεις στο Βυζάντιο.

Η δεύτερη «σχολή» είναι αυτή που ο καθ. Σπύρος Βρυώνης έχει ονομάσει «σχολή των ονομάτων». Οι απόψεις που εκφράζει, εκτός από το βιολογικό επιχείρημα, επικεντρώνονται στους φιλολογικούς όρους που προσδιορίζουν τους κατοίκους του Βυζαντίου. Το πρόβλημα ξεκινά από την αλλαγή στο περιεχόμενο του όρου «Έλλην». Η αλλαγή αυτή πρωτοεμφανίζεται στα ελληνιστικά χρόνια, όταν οι Εβραίοι της Αλεξάνδρειας στη μετάφραση της Παλαιάς Διαθήκης από τα εβραϊκά στα ελληνικά χρησιμοποίησαν τον όρο «Έλλην» για να δηλώσουν τον εθνικό, τον ειδωλολάτρη, πράγμα βέβαια φυσιολογικό προκειμένου για Εβραίους που ζούσαν ανάμεσα σε Έλληνες, αφού αυτή την εποχή όλοι οι Έλληνες ήταν εθνικοί. Έτσι σταδιακά και με την επικράτηση του Χριστιανισμού εδραιώνεται μια εξίσωση ανάμεσα σε Έλληνες και ειδωλολάτρες, πράγμα που οδηγεί τους Έλληνες κατοίκους της πρώιμης Βυζαντινής αυτοκρατορίας που είχαν ασπαστεί τον Χριστιανισμό να αποφεύγουν να προσδιορίζουν τους εαυτούς τους ως Έλληνες και να υιοθετούν το «Ρωμαίος». Η άποψη λοιπόν που εκφράζεται σχετικά, στηρίζεται στο επιχείρημα ότι καθένας λαός είναι αυτό που δηλώνει ότι είναι. Άρα η απόρριψη του όρου «Έλλην» από τους ελληνόφωνους του Βυζαντίου και η υιοθέτηση του «Ρωμαίος» δηλώνουν δύο πράγματα: πρώτον, ότι η χρήση ενός άλλου ονόματος αποτελεί ένα ολοκληρωτικό ρήγμα με το παρελθόν, και άρα οι ελληνόφωνοι δεν θεωρούν πλέον τους εαυτούς τους Έλληνες, και δεύτερον, ότι οι πληθυσμοί αυτοί είναι Ρωμαίοι αφού θεωρούν τους εαυτούς τους Ρωμαίους. Οι απόψεις αυτές όχι μόνο έχουν σοβαρά κενά, αλλά επί πλέον έρχονται σε σύγκρουση και με τα ίδια τους τα επιχειρήματα. Πρώτα πρώτα παραβλέπεται το γεγονός ότι και ο όρος «Ρωμαίος» στο Βυζάντιο έχει υποστεί σταδιακή αλλαγή και δεν σημαίνει πλέον τον λατινόφωνο Ρωμαίο που ζει στην Ιταλία, και που ούτως ή άλλως ήταν κι αυτός στο παρελθόν εθνικός. Συνεπώς εδώ πρέπει να διευκρινίσει κανείς ποια είναι τα συμφραζόμενα του όρου «Ρωμαίος» στο Βυζάντιο και κυρίως –αυτό είναι σημαντικό– ποια είναι τα πολιτιστικά συμφραζόμενα του όρου. Κατά δεύτερο λόγο, πέραν αυτού του σοβαρού κενού, υπάρχει μια ανακολουθία: όταν αργότερα οι ίδιοι οι Βυζαντινοί καλούν τους εαυτούς τους και πάλι Έλληνες (πράγμα που συνεχίζεται και μετά την πτώση του Βυζαντίου, στην Τουρκοκρατία), οι υπο-

στηρικτές αυτής της θεωρίας δεν αποδέχονται τη χρήση του όρου, σύμφωνα με το προηγούμενο επιχείρημά τους, αλλά θεωρούν τώρα τον όρο «Έλλην» ως μια «διανοητική» ή «ιστορική» «κατασκευή», ένα «κατασκευάσμα» που δεν ανταποκρίνεται σε καμιά πραγματικότητα. Όμως εδώ έχουμε χρήση δύο μέτρων και δύο σταθμών.

Ας εξετάσουμε λοιπόν τους όρους με τους οποίους περιγράφουν οι Βυζαντινοί τον εαυτό τους και το περιεχόμενο των όρων αυτών. Στην Πρώιμη Βυζαντινή εποχή χρησιμοποιούνται κατά κύριο λόγο οι όροι Ρωμαίος και Γραικός, ενώ από το τέλος της Πρώιμης εποχής σποραδικά και από τη Μέση Βυζαντινή εποχή όλο και συχνότερα επανέρχεται σε χρήση επιπλέον αυτών των δύο και ο όρος Έλλην. Η χρήση του όρου «Γραικός» μάς οδηγεί σε μιαν άλλη οπτική γωνία, δηλ. στο πώς χαρακτηρίζουν τους Βυζαντινούς οι λαοί που είναι έξω από το Βυζάντιο. Οι λατινόφωνοι, ως γνωστόν, χρησιμοποιούν για τους Βυζαντινούς σχεδόν αποκλειστικά τον όρο Graecus, και μάλιστα από τον 10ο αι. όλο και πιο συχνά όχι ως συνώνυμο του Romanus, του οποίου το περιεχόμενο αρνούνται στους Βυζαντινούς. Για τον επίσκοπο Λιουτπράνδο, για παράδειγμα, τον 10ο αι. οι Βυζαντινοί δεν είναι Λατίνοι, ούτε Ρωμαίοι, αλλά Graeci και ο αυτοκράτωρ Ρωμαίων δηλ. ο αυτοκράτορας στην Κωνσταντινούπολη είναι όχι imperator Romanorum αλλά imperator Graecorum. Επίσης η καθημερινή χρήση στα σλαβικά κείμενα και τις πρωτοβουλγαρικές επιγραφές αναφέρει τους Βυζαντινούς ως Grikos, Grik, Grik, Gyrk, δηλ. με ονόματα που προέρχονται από τη λατινική ρίζα του Graecus, και όχι ως Ρωμαίους. Του τελευταίου όρου γίνεται χρήση μόνο σε σχέση με μετάφραση κειμένων της αυτοκρατορικής γραμματείας που χρησιμοποιούν λόγια ελληνική ορολογία.²

Ωστόσο αν στις βυζαντινές πηγές οι όροι Ρωμαίος και Γραικός χρησιμοποιούνται ταυτόχρονα, θα πρέπει να δούμε ποιο είναι το περιεχόμενο του καθενός. Είναι σήμερα λίγο πολύ παραδεκτό ότι στο Βυζάντιο οι όροι Ρωμαίος ή ρωμαϊκός χρησιμοποιούνται κατά κύριο λόγο σε σχέση με πολιτικούς ή πολιτειακούς θεσμούς, ενώ το Γραικός χρησιμοποιείται περισσότερο σε σχέση με τον πολιτισμό, τα γράμματα ή την εθνική καταγωγή. Έτσι ο αυτοκράτωρ Ρωμαίων, η Ρωμαίων βασιλεία, τα των Ρωμαίων σκήπτρα κ.τ.ό., όλα αφορούν σε πολιτικούς ή πολιτεια-

² Sp. Vryonis, Greek Identity in the Middle Ages, *Byzance et l'hellénisme: L'identité grecque au Moyen-Âge*, ό.π., 30.

κούς θεσμούς. Από την άλλη πλευρά οι *Γραικοί* είναι οι ελληνόφωνοι χριστιανοί ορθόδοξοι κάτοικοι της αυτοκρατορίας (δηλ. οι Έλληνες), οι οποίοι και διακρίνονται σαφώς από άλλες εθνικές ομάδες, που είτε δεν είναι χριστιανοί είτε δεν έχουν μητρική γλώσσα τα ελληνικά. Με αυτή την έννοια οι Αρμένιοι, οι Ιουδαίοι ή οι Σλάβοι δεν είναι Γραικοί. Αν μάλιστα εκτός από τη γλώσσα δεν έχουν και τη θρησκεία ή αν δεν είναι πιστοί στον αυτοκράτορα Ρωμαίων, τότε δεν είναι καν Ρωμαίοι. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα από τον Κων/νο Πορφυρογέννητο: *Νικηφόρος* [Α', 802-811] *τὰ Ρωμαίων σκήπτρα ἐκράτει, καὶ οὗτοι* [δηλ. οι Σλάβοι] *ἐν τῷ θέματι ὄντες Πελοποννήσου ἀπόστασιν ἐννοήσαντες, πρῶτον μὲν τὰς τῶν γειτόνων οἰκίας Γραικῶν ἐξεπόρθουν καὶ εἰς ἀρπαγὴν ἔθεντο...*³ Ο αυτοκράτορας είναι αυτοκράτορας Ρωμαίων, αλλά οι κάτοικοι της Πελοποννήσου είναι *Γραικοί*, διαφορετικοί από τους Σλάβους που ζουν στον ίδιο τόπο. Επίσης όταν ο Θεοφάνης στη χρονογραφία του τον 9ο αι. γράφει για τους απογόνους των Γότθων που παλιότερα εγκαταστάθηκαν στη Μ. Ασία, τους χαρακτηρίζει «Γοτθογραιικούς»,⁴ με άλλα λόγια μια ανάμειξη Γότθων και ντόπιων κατοίκων της Μ. Ασίας, που ήταν Γραικοί, δηλ. Έλληνες. Έτσι λοιπόν αντιλαμβανόμαστε καλλίτερα τι είναι αυτό που εννοεί ο αυτοκράτορας Λέων ΣΤ' (886-912) όταν αναφέρει ότι ο πατέρας του «*ὁ τῶν Ρωμαίων ἀυτοκράτωρ Βασίλειος*» τα σλαβικά έθνη «*ἔπεισε μεταστῆναι τῶν ἀρχαίων ἐθῶν, καὶ γραικώσας καὶ ἄρχουσι, κατὰ τὸν ρωμαϊκὸν τύπον, ὑποτάξας καὶ βαπτίσμασι τιμήσας... ἐλευθέρωσε...*».⁵ Πρόκειται για την ενσωμάτωση των Σλάβων στο βυζαντινό κράτος, η οποία έχει τρεις διαφορετικές παραμέτρους: α) πολιτική ενσωμάτωση με «*ἀρχοντες*» «*κατὰ τὸν ρωμαϊκὸν τύπον*», β) χριστιανικό βάπτισμα, και τέλος γ) εγκατάλειψη των δικῶν τους αρχαίων εθῶν και μετατροπή τους σε *Γραικούς* («*γραικώσας*»). Είναι φανερό ότι αυτό το γραικώσας έχει την έννοια της πολιτιστικής και γλωσσικής αφομοίωσης των Σλάβων μέσα στον υπόλοιπο ελληνικό πληθυσμό. Οι κάτοικοι είναι *Γραικοί*, η θρησκεία τους είναι χριστιανική ορθόδοξη, το πολιτικό, πολιτειακό σύστημα είναι *Ρωμαϊκό*: αυτοί είναι οι *Ρωμαίοι*, ή η *Ρωμαίων πολιτεία*.

³ De Administrando Imperio, έκδ. Moravscic-Jenkins (στο εξής: DAI), κεφ. 49.^{4,6}

⁴ Θεοφάνους *Χρονογραφία* (έκδ. De Boor) I, 455.

⁵ Λέοντος Σοφού, *Τακτικά*, PG 107, 969A. Πβλ. Γ. Τσάρα, Το νόημα του *γραικώσας* στα *Τακτικά* του Λέοντος του Σοφού, *Βυζαντινά* 1 (1969), 135-157.

Ας επανέλθουμε στον όρο «Έλλην». Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι σε όλο το Βυζάντιο και κυρίως μέσα σε θρησκευτικά ή εκκλησιαστικά κείμενα ο όρος «Έλλην» έχει την έννοια του εθνικού, μια έννοια αρνητική. Όμως υπάρχουν μαρτυρίες ότι, σε ορισμένες περιοχές τουλάχιστον, οι κάτοικοι εξακολουθούσαν να ονομάζονται Έλληνες, ως εθνικό προσδιοριστικό. Καί πάλι ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος τον 10ο αι. αναφέρει τα εξής χαρακτηριστικά για τους κατοίκους της Μάνης: *ἰστέον ...ὅτι οἱ τοῦ κάστρου Μαΐνης οἰκίητορες οὐκ εἰσὶν ἀπὸ τῆς γενεᾶς τῶν προροηθέντων Σκλάβων, ἀλλ' ἐκ τῶν παλαιότερων Ρωμαίων, οἱ καὶ μέχρι τοῦ νῦν παρὰ τῶν ἐντοπίων Ἑλλήνες προσαγορεύονται.*⁶ Με άλλα λόγια τον 10ο αι. οι κάτοικοι της Μάνης ονομάζονταν εντοπίως Έλληνες.⁷ Πιο σημαντικό είναι το γεγονός ότι από τον 9ο αι. στους κύκλους των λογίων και γενικά των μορφωμένων αρχίζουν σταδιακά και όλο και με συχνότερους ρυθμούς να συμβαίνουν δύο πράγματα. Πρώτον, εμφανίζεται ανοιχτά η άποψη ότι οι Ρωμαίοι/ Γραικοί είναι απόγονοι των παλαιών, των αρχαίων Ελλήνων, και δεύτερον, το «Έλλην» χρησιμοποιείται (παράλληλα με τη σημασία του «εθνικού») ως εναλλακτικό των όρων «Ρωμαίος» και «Γραικός». Θα παραθέσω ελάχιστα παραδείγματα από τα κυριολεκτικά πάμπολλα που απαντώνται στις πηγές, αρχίζοντας από το δεύτερο, δηλ. την χρήση του «Έλλην» ως ισοδύναμου του «Ρωμαίος». Η χρήση αυτή συναντάται όχι μόνο σε πρώιμη εποχή, δηλ. από τον 7ο αι., αλλά –το σημαντικότερο– σε κείμενα θρησκευτικού περιεχομένου. Έτσι λοιπόν, στην Αποκάλυψη του ψευδο-Μεθοδίου Πατάρων, ένα κείμενο του 7ου αι., συναντάμε τη φράση: «*ἐπαναστήσεται ἐπ' αὐτοῖς βασιλεὺς Ἑλλήνων, ἥτοι Ρωμαίων, μετὰ μεγάλου θυμοῦ*».⁸ Σε άλλο κείμενο του 7ου αι., τον Βίο του αγίου Σπυρίδωνος από τον Θεόδωρο επίσκοπο Πάφου, ο συγγραφέας επίσκοπος

⁶ DAI, κεφ. 50.⁷¹⁻⁷⁵

⁷ Ο Κων/νος εξηγεί ότι αυτοί δεν είναι Σλάβοι αλλά απόγονοι των «*παλαιότερων Ρωμαίων*» και ονομάζονται Έλληνες επειδή στα πολύ παλιότερα χρόνια ήταν κι αυτοί ειδωλολάτρες όπως οι παλαιοί Έλληνες. Είναι φανερό ότι ο Κων/νος δίνει μια ερμηνεία της επιβίωσης του ονόματος Έλληνες και συνδέει τους Μανιάτες με την ειδωλολατρική θρησκεία, όμως το σημαντικό εδώ δεν είναι η ερμηνεία του αλλά η μαρτυρία του για το γεγονός της επιβίωσης.

⁸ V.M. Istrin, *Oktrovenie Mefodija Patarskogo I apokificeskije videnija Daniila*, Μόσχα 1897. Πβλ. C. Mango, *Βυζάντιο. Η Αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, Αθήνα (MIET) 1988, 242.

αναφέρει: «...πολλὰ πλήθη Ἑλλήνων τε καὶ ἐθνικῶν, ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν ἐπίστευσαν τῷ Χριστῷ...».⁹ Πρόκειται για την Κύπρο, και εδώ «Ἕλληνες» είναι οι Ἕλληνες κάτοικοι της Κύπρου ενώ «ἐθνικοί» είναι οι αλλοεθνείς κάτοικοι του νησιού. Τον 12ο αι. η Άννα Κομνηνή αναφέρει: *Ἦν δὲ τοιοῦτος ὁ ἀνὴρ οἴος, ... οὐδεὶς κατ' ἐκεῖνον ᾤφθη ἐν τῇ Ῥωμαίων γῆ οὔτε δάρδαρος οὔτε Ἕλλην.*¹⁰ Με άλλα λόγια στη γη των Ρωμαίων, δηλ. το ρωμαϊκό (=βυζαντινό) κράτος, κατοικούν Ἕλληνες και βάρβαροι (ξένοι). Τον 13ο αι. ο μητροπολίτης Ναυπάκτου Ιωάννης Απόκαυκος, γράφοντας προς τον Δεσπότη της Ηπείρου Θεόδωρο Δούκα, τον παροτρύνει: «...ἀπανάστα τὰ θηρία τῶν φωλεῶν, ὅποσα ταῦτα τὸν Ἕλληνα μοι καὶ τὸν Γραικὸν τοῖς αὐτῶν ὁδοῦσι κατεμασήσαντο...».¹¹ Στα μέσα του ίδιου αιώνα σε μια επιστολή του ο αυτοκράτωρ της Νίκαιας Θεόδωρος Β' Λάσκαρις δείχνει τη σαφή διάκριση των σύγχρονων του φυλετικών ομάδων σε σχέση με τους Ἕλληνες: *Πέρσης [=Τούρκος] πῶς δοθήσει τῷ Ἕλληνι, Ἰταλὸς καὶ μάλιστα μαινεται, Βούλγαρος προφανέστατα, Σέρβος τῇ βία διαζόμενος συστέλλεται... μόνον δὲ τὸ Ἑλληνικὸν αὐτὸ δοθῆναι ἑαυτῷ, οἴκοθεν λαμβάνον τὰς ἀφορμὰς.*¹² Όσο για την αντίληψη της συνέχειας, την άποψη δηλ. ότι οι Βυζαντινοί έχουν τη σχέση απογόνου-προγόνου προς τους αρχαίους Ἕλληνες, θα αναφέρω μόνο δύο παραδείγματα από τα πολυάριθμα που συναντάμε στις πηγές, τα οποία βέβαια αυξάνονται όσο ερχόμαστε προς τη Μέση και Ὑστερη περίοδο. Το πρώτο είναι πρώιμο, καθώς χρονολογείται τον 9ο αι. και είναι σημαντικό γιατί προέρχεται από έναν εκκλησιαστικό άνδρα, και όχι κάποιον τυχαίο αλλά τον ίδιο τον πατριάρχη Φώτιο. Σε επιστολή του προς τον Θεόδωρο Σανταβαρηνό του έτους 864-865 ο Φώτιος αναφέρεται στους αρχαίους Ἕλληνες και λέει: «καὶ ὡσπερ ἐστὶν αὐτοῖς [δηλ. τοῖς Ἕλλησι] φύσις κοινὴ πρὸς ἡμᾶς [δηλ. τους «Βυζαντινούς»] καὶ νοῦς καὶ λόγος καὶ ψυχῆς πρὸς σῶμα σύγκρασις ὁμοίωτροπος καὶ μυρία ἄλλα, οὕτω καὶ περὶ τοῦ

⁹ P. van den Ven; *La legende de S. Spyridon, evêque de Trimithonte* [Bibliothèque du Museon 33], Louvain 1953, σελ. 87.

¹⁰ Αλεξιάς (έκδ. Leib), III, 122.21-23.

¹¹ Τομαδάκης, *Οι λόγοι του Δεσποτάτου της Ηπείρου και του Βασιλείου της Νικαίας*, Θεσ/κη 1993, σ. 39-40.

¹² Theodori Duca Lascaris, *Epistulae CCXVII*, ed. N. Festa, Φλωρεντία 1896, 58. Σε άλλη επιστολή του έτους 1257 θεωρεί ότι η νίκη του επί των Τούρκων έκανε τον ηγεμόνα τους «ὑποχείριον τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς», στο ίδιο, 266.

θείου ὑπόνοιαν».¹³ Έχει με άλλα λόγια σαφή συνείδηση συγγένειας και καταγωγής από τους αρχαίους Ἕλληνες. Το δεύτερο παράδειγμα προέρχεται από τον ιστορικό Νικήτα Χωνιάτη, που γράφει στην αρχή του 13ου αι. Ο Χωνιάτης τελειώνοντας την ιστορία του γράφει ότι σταματά το ιστορικό του έργο για να μη διηγηθεί τις νίκες των Σταυροφόρων και έτσι να μη θέσει την Ιστορία, το «κάλλιστον εύρημα των Ελλήνων» (δηλ. των αρχαίων Ελλήνων), στην υπηρεσία των βαρβάρων (δηλ. των Φράγκων) που διαπράττουν εγκλήματα κατά των Ελλήνων (δηλ. των Βυζαντινών): *οὐδ' ἐσοίμην παραπέμπων τοῖς ἔπειτα πράξεις πολεμικᾶς, ἐν αἷς μὴ νικῶσιν Ἕλληνες ... πῶς ἂν ἔγωγε εἶην τὸ βέλτιστον χοῦμα, τὴν ἱστορίαν, καὶ κάλλιστον εὔρημα τῶν Ἑλλήνων βαρβαρικαῖς καθ' Ἑλλήνων πράξεσιν χαριζόμενος.*¹⁴ Τα παραδείγματα μπορούν πραγματικά να πολλαπλασιαστούν πολύ εύκολα.

Δεν μπορούμε λοιπόν να αρνηθούμε ότι ήδη από τον 9ο αι., αν όχι νωρίτερα, τουλάχιστον στους κύκλους των λογίων και των πεπαιδευμένων, έχουμε μια διπλή διεργασία. Αφενός οι όροι Ρωμαίος-Γραικός-Ἕλλην πρακτικά εξισώνονται, μολοντί παράλληλα ο όρος Ἕλλην εξακολουθεί και θα εξακολουθεί πάντα σε εκκλησιαστικά/θρησκευτικά κείμενα να χρησιμοποιείται ως συνώνυμο του εθνικός. Αφετέρου όλο και περισσότερο δηλώνεται μια συνείδηση συνέχειας ή καταγωγής από τους αρχαίους Ἕλληνες. Χωρίς αμφιβολία η στάση των Βυζαντινών απέναντι στην ελληνική παιδεία, κυρίως απέναντι στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία, ήταν αμφίσημη. Μάλιστα αποτελεί κοινό τόπο σε εκκλησιαστικά ή αγιολογικά κείμενα η κατατρόπωση διαφόρων σοφών της «ελληνικής σοφίας» από αγράμματους αγίους. Δεν έχουμε παρά να θυμηθούμε ορισμένες φράσεις από τον ίδιο τον Ακάθιστο Ὑμνο που ψάλλεται μέχρι σήμερα. Η Θεοτόκος χαιρετίζεται ως «φιλοσόφους ἀσόφους δεικνύουσα», ως «τῶν Ἀθηναίων τὰς πλοκάς διασπῶσα», ως τους «τεχνολόγους ἀλόγους ἐλέγχουσα» και τελικώς «Ρήτορας πολυφθόγγους ὡς ἰχθύας ἀφώνους / ὀρῶμεν ἐπὶ σοί, Θεοτόκε». Όμως η στάση αυτή της Εκκλησίας δεν εμπόδισε ούτε την πλήρη επικράτηση (και μάλιστα από νωρίς και με τις ευλογίες των Καπαδοκῶν Πατέρων) της αρχαιοελληνικής παιδείας σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες, ούτε την τελική πο-

¹³ Φωτίου Επιστολαί, έκδ. Β. Laourdas - L.G. Westerink, Photius, *Epistolae et Amphilochia*, v. I, Λιψία (Teubner) 1983, αρ. 65.28-30.

¹⁴ Χωνιάτης (Van Diēten), σ. 580.87 κ.ε.

λιτιστική ταύτιση των μεσαιωνικών Ελλήνων προς αυτούς που θεωρούν προγόνους τους της αρχαιότητας.¹⁵

Συνοψίζω: το από εμάς ονομαζόμενο Βυζάντιο είναι για τους ίδιους η *Ρωμαίων πολιτεία* ή η *Ρωμανία*, στην οποία κατοικούν κυρίως Ρωμαίοι/Γραικοί/Έλληνες που μιλούν ελληνικά και είναι χριστιανοί ορθόδοξοι, ενώ από τους ξένους και κυρίως τους Δυτικούς ονομάζονται Graeci και ο αυτοκράτωρ imperator Graecorum. Οι πεπαιδευμένοι έχουν κυρίως αρχαιοελληνική παιδεία και όλο και περισσότερο εκφράζουν μια συνείδηση συνέχειας από τους αρχαίους Έλληνες. Θα πρέπει εδώ να παρατεθεί, επειδή είναι χαρακτηριστικό, ένα χωρίο του Ν. Σβορώνου, σχετικά με τη συνείδηση της ταυτότητας του Έλληνα στο Βυζάντιο: «*Ο ιστορικός που θα ήθελε να συνοψίσει σε ένα γενικότατο διάγραμμα την εξέλιξη του συνειδησιακού περιεχομένου της ελληνικής εθνότητας, από την ίδρυση της Ρωμαϊκής Ανατολικής Αυτοκρατορίας ως την οριστική πτώση του Βυζαντίου, μπορεί να διακρίνει στην εξέλιξη αυτή δύο αντίρροπες κατευθύνσεις: πρώτα πρώτα, μια βαθμιαία αλλά σταθερή πορεία απομάκρυνσης από την ελληνική ιδέα, κι έπειτα, την αντίρροπη πορεία προς την ανασύνδεση με την ελληνική παράδοση, ανασύνδεση που φανερώνει την ανάπτυξη μιας ολόενα και πιο καθαρής εθνικής συνείδησης και μεταβάλλει την ελληνική εθνότητα σε ολοκληρωμένο και συγκροτημένο έθνος, με τη σημερινή σημασία του όρου: μια διαμορφωμένη σταθερή κοινότητα ανθρώπων με συνείδηση ότι αποτελεί ένα ενιαίο και αλληλέγγυο πολιτικό σύνολο με κοινά υλικά και πνευματικά συμφέροντα και μια σταθερά εκφρασμένη βούληση πολιτικής και πολιτισμικής αυτονομίας ή ανεξαρτησίας*».¹⁶

Ας έρθουμε τώρα ειδικά σε κατοίκους της αυτοκρατορίας που ανήκουν στην περιφέρεια, δηλ. στις επαρχίες. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πάντοτε ο κάτοικος της περιφέρειας έχει πολύ πιο έντονο το αίσθημα της εντοπιότητας, του τοπικισμού, απ' ό,τι ο κάτοικος του κέντρου, και

¹⁵ Για τη στάση πεπαιδευμένων κληρικών απέναντι στην κλασική παιδεία βλ. Στ. Λαμπάκη, «Παρατηρήσεις σχετικά με τις όψεις της αρχαιογνωσίας στο έργο του Ιγνατίου Διακόνου», *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, Εθνικό Ιδρυμα Ερευνών/Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών [Διεθνή Συμπόσια 9], Αθήνα 2001, σ. 109-132, ιδίως σ. 115 κε. Πβλ. Ν. Σβορώνου, «Η Ελληνική Ιδέα στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία», *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, εισ.-επιμ. Ξ. Γιαταγάνας, Αθήνα, Θεμέλιο (=Πανεπιστήμιον Αθηνών, Επίσημοι Λόγοι εκφωνηθέντες κατά το έτος 1975-76, τ. Κ'), σ. 153.

¹⁶ Ν. Σβορώνου, *στο ίδιο*, σ. 147.

αντίστροφα, ο κάτοικος του κέντρου βλέπει έντονο το τοπικιστικό στοιχείο στον κάτοικο της επαρχίας. Ιδιαίτερα σε περιόδους πολιτικής αστάθειας και εξασθένησης του κέντρου, τότε το τοπικό στοιχείο τείνει να υπερτονίζεται, πράγμα που βέβαια συμβαίνει ιδιαίτερα στο Βυζάντιο μετά την πρώτη άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 και κατά την επακολουθήσασα Φραγκοκρατία και Βενετοκρατία.¹⁷ Έτσι, επειδή η αναφορά σε κατοίκους της επαρχίας γίνεται σχεδόν αποκλειστικά με τον γεωγραφικό προσδιορισμό (Κρήτες, Μακεδόνες, Θράκες, Κύπριοι), αυτό συχνά δημιουργεί συγχύσεις. Όμως η χρήση των τοπικών όρων δεν θα πρέπει να μας παρασύρει στην άποψη ότι καθένας είχε ως «εθνική ταυτότητα» τον τόπο προέλευσής του.¹⁸ Αντίθετα, εκείνο που έχει σημασία είναι ότι πέρα από το τοπικό στοιχείο υπάρχει ταυτόχρονα η συνείδηση του «ανήκειν» σε ένα υπερτοπικό σύνολο, σε «ένα ενιαίο και αλληλέγγυο πολιτικό σύνολο», για να επανέλθω στα λόγια του Ν. Σβορώνου.

Οι όροι που περιγράφουν αυτήν την κοινότητα, αυτό το «εμείς», διαφέρουν κάπως από αυτούς που χρησιμοποιούμε σήμερα. Γενικώς αυτό που σήμερα ονομάζουμε μια κοινότητα έθνους¹⁹ στα βυζαντινά χρόνια ονομάζεται είτε «γένος», είτε «γενεά» είτε και «έθνος». Για παράδειγμα, *Γιλάκιος όνομα, Ἄρμενιος γένος, ὀλιγων τινῶν Ἀρμενίων ἄρχων*, μας λέει ο Προκόπιος τον 6ο αι.²⁰ *οὐκ εἰσὶν ἀπὸ τῆς γενεᾶς τῶν προο-*

¹⁷ Χρύσα Μαλτέζου, Η διαμόρφωση της ελληνικής ταυτότητας στη λατινοκρατούμενη Ελλάδα, *Byzance et l'hellénisme: L'identité grecque au Moyen-Âge*, ό.π. (βλ. σημ. 1) σ. 114.

¹⁸ Οι συγχύσεις που μπορούν να δημιουργηθούν είναι φανερές ακόμη και σε εντελώς σύγχρονα ερευνητικά εργαλεία, όπως λόγω χάρη την πρόσφατη Prosopography of the Byzantine Empire I: (641-867), ed. J.R. Martindale, King's College, Λονδίνο 2001. Στο έργο αυτό η κατηγορία ethnicity χρησιμοποιείται τόσο με την έννοια της εθνικής καταγωγής όσο και με την έννοια του τόπου προέλευσης. Έτσι, εκτός από τις εθνότητες των Αράβων, Σύρων, Σλάβων κτλ., υπάρχουν κατηγορίες «ethnicity» καινοφανείς, όπως Πελοποννήσιοι, Κρήτες, Ρωμαίοι (όσοι έχουν γεννηθεί στη Ρώμη!), ενώ Greek χαρακτηρίζονται μόνο όσοι χαρακτηρίζονται στις λατινικές πηγές ως «natione Graecus» (7 άτομα!). Έτσι δημιουργείται πλήρης σύγχυση, ενώ σημειωτέον δεν υπάρχει κατηγορία που να ισοδυναμεί με το «Γραικός».

¹⁹ Ο όρος «έθνος» αποτελεί ελληνική απόδοση του γαλλικού όρου nation στον 18ο αι., αν και είναι προφανές ότι το nation ορθότερα θα έπρεπε να έχει αποδοθεί ως «γένος», αφού προέρχεται από το λατινικό nascor (=γεννώμαι).

²⁰ Υπέρ των πολέμων, VII, 27.24.

ρηθέντων Σκλάβων, λέει ο Κων/νος Πορφυρογέννητος τον 10ο αι.²¹ και, *ἄνδρα τὸ μὲν γένος οὐκ ἔλληνα*, αναφέρει ο Μιχαήλ Ψελλός τον 11ο αι.²² Συχνά όμως, ιδίως στη Μέση περίοδο, η λέξη *ἔθνος/εθνικός* χρησιμοποιείται για να δηλώσει ένα βαρβαρικό ἔθνος, σε αντίθεση με τους ίδιους τους Βυζαντινούς. Για παράδειγμα, *τὰ πρόσοικα τοῖς ὄρεισι τούτοις ἔθνη καὶ Ρωμαῖοις ὑπήκοα*.²³ Συχνά οι λέξεις *γένος* και *ἔθνος* χρησιμοποιούνται εναλλακτικά χωρίς διαφοροποίηση: [Ο Νικηφόρος Βρυέννιος] *πλήθος τε στρατιωτῶν ἐκεῖθεν ἔθνικῶν τε καὶ Μακεδόνων πείσας συνάρασθαι οἱ τῆς τυραννίδος ἀπήρξατο. // ὁ μέντοι Βοτανειάτης ἐκ διαφόρων γενῶν ἐαντῶ περιποιησάμενος τάγματα καὶ Τούρκους προσηταιρίσατο*.²⁴ Οι ανήκοντες στην ίδια εθνική ομάδα ονομάζονται είτε «συμφυλέται» είτε «ομογενεῖς», είτε «ομόφυλοι». Για παράδειγμα: [Ρωμανόν Δ'] *οἱ συμφυλέται ἀπηνῶς οἰκτίστῳ θανάτῳ παρέδωκαν*²⁵ *καὶ τὸν Λατῖνον Ρουσέλιον, ὁμογενῶν ἄρχοντα τετρακοσίων ἀνδρῶν (...)* ἐξ αἰτίας τινὸς ἀποστατεῖ ὁ Ρουσέλιος καὶ τοὺς ὁμοφύλους παραλαβὼν καθ' ἑαυτὸν ἦν.²⁶ Είναι χαρακτηριστική η εξής φράση: [Ο Αλέξιος Α' μπαίνει στην Κων/πολη με στράτευμα] *σύμμικτον πλήθος ἐκ Θρακῶν τε καὶ Μακεδόνων καὶ Ρωμαίων ἄλλων καὶ βαρβάρων συνεστηκός, οὐδὲν ἄμεινον πολεμίων πρὸς τοὺς ὁμοφύλους διατιθέμενοι*.²⁷

Έχοντας υπόψη αυτά, ας ἔλθουμε τώρα στη θέση των Κρητῶν μέσα σε αυτό το σχήμα. Παρά τη σφοδρή αντίσταση στη ρωμαϊκή κατάκτηση η Κρήτη ενσωματώθηκε στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία χωρίς περαιτέρω προσπάθειες επανάστασης ή απόσχισης στο μέλλον.²⁸ Μάλιστα οι Κρήτες αποτέλεσαν κατά καιρούς σπουδαίους στρατιώτες του ρωμαϊκού στρατού. Στη συνέχεια η Κρήτη και οι Κρήτες ζουν τη ζωή της βυζαντινής επαρχίας με τις συνηθισμένες σχέσεις με την πρωτεύουσα. Αυτό που μπορεί κανείς να παρατηρήσει σε αυτή την πρώτη βυζαντινή περίοδο είναι η έντονη παρουσία του χριστιανισμού, όπως αποδεικνύουν

²¹ Βλ. σημ. 6 πιο πάνω.

²² Μ. Ψελλός, *Χρονογραφία*, 5.XXXVI.

²³ Ζωναράς, 617. Άλλο παράδειγμα: *τὸ τῶν Τούρκων ἔθνος τῆς ἐώας πάσης ἐκράτησε: στο ἴδιο*, 640-1.

²⁴ Ζωναράς, 716, 718.

²⁵ Ζωναράς, 709.

²⁶ Ζωναράς, 709.

²⁷ Ζωναράς, 729.

τα ερείπια δεκάδων παλαιοχριστιανικών βασιλικών από τον 5ο και 6ο αι., διάσπαρτων σε όλο το νησί.

Σημαντική καμπή όμως στη βυζαντινή ιστορία της Κρήτης αποτέλεσε η Αραβοκρατία (π. 827-961), όχι μόνο γιατί στο εσωτερικό ο κρητικός λαός βρέθηκε κάτω από την εξουσία ενός ξένου και αλλόθρησκου κατακτητή για κάπου 130 χρόνια, αλλά και διότι ανέδειξε στα μάτια της κυβέρνησης της Κωνσταντινούπολης τη σημαντική στρατηγική θέση της Κρήτης μέσα στην καινούρια κατάσταση που είχαν δημιουργήσει οι αραβικές κατακτήσεις, θέση που δεν φαίνεται να είχε εκτιμηθεί σωστά μέχρι την απώλειά της. Θεωρώ ότι η Αραβοκρατία αποτελεί ένα σημείο καμπής για τη διαμόρφωση της κρητικής βυζαντινής ταυτότητας, για δύο κυρίως λόγους: από τη μια η αντιπαράθεση προς τους ξένους και αλλόθρησκους κατακτητές ενισχύει την ταύτιση με την αυτοκρατορία, από την άλλη η κατάκτηση οδηγεί την ίδια την πρωτεύουσα να ενισχύσει τους δεσμούς της με την Κρήτη. Το ότι η βυζαντινή κυβέρνηση βλέπει τους Κρήτες ως αναπόσπαστο τμήμα του βυζαντινού λαού φαίνεται όχι μόνο από τις συνεχείς και επίπονες και δαπανηρές προσπάθειες ανακατάκτησης του νησιού,²⁹ που εν πάση περιπτώσει θα μπορούσαν να αφορούν απλώς την ανακατάκτηση του στρατηγικής σημασίας εδάφους, αλλά και από την ίδια την αντίληψη που εκφράζουν οι βυζαντινοί αξιωματούχοι πριν και μετά την ανακατάληψη. Θα αναφερθώ σε μία χαρακτηριστική περίπτωση. Όταν το 960 προτάθηκε μια νέα εκστρατεία για την απελευθέρωση της Κρήτης, αυτή του Νικηφόρου Φωκά, και πολλοί αυτοκρατορικοί σύμβουλοι ήταν εξαιρετικά επιφυλακτικοί λόγω των επανειλημμένων αποτυχιών του παρελθόντος, ο παρακοιμώμενος Ιωσήφ Βρίγγας μίλησε με θερμά λόγια υπέρ της εκστρατείας και κατέληξε με τη φράση *«πρέπον ἐστὶν ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν καὶ ὁμοφύλων ἀγωνίσασθαι»*.³⁰ Πιστεύω ότι η φράση αυτή αποκαλύπτει ένα σημαντικό μέρος αυτού που ονομάζουμε ταυτότητα, επειδή πολλές φορές λέγεται και γράφεται ότι το κοινό στοιχείο των βυζαντινών ανθρώπων ήταν κυρίως το θρησκευτικό, άσχετα από εθνικά χαρακτηριστικά. Όμως οι Κρήτες

²⁸ Για τη ρωμαϊκή Κρήτη βλ. Δ. Τσουγκαράκη, *Η Ρωμαϊκή Κρήτη*, στο συλλογικό έργο *Κρήτη, Ιστορία και Πολιτισμός*, επιμ. Ν.Μ. Παναγιωτάκη, Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, τ. Α', Κρήτη 1987, σ. 285 κ.ε.

²⁹ Βλ. D. Tsougarakis, *Byzantine Crete, from the 5th Century to the Venetian Occupation*, Αθήνα 1988, 41 κ.ε.

³⁰ Συνεχ. Θεοφ. (Bonn), σ. 475.7-8

δεν αποκαλούνται απλώς χριστιανοί, αλλά και *ομόφυλοι*, δηλ. Ρωμαίοι, όπως είχε αναφέρει ο Βρίγγας, όρο που πρέπει να κατανοήσουμε σύμφωνα με όσα λέχθηκαν προηγουμένως.

Η δεύτερη βυζαντινή περίοδος, αυτά τα σχεδόν 250 χρόνια (961-1210/11), ήταν η περίοδος μέσα στην οποία πραγματικά βλέπουμε, εξαιτίας και των περισσότερων πληροφοριών που διαθέτουμε, να διαμορφώνονται οι Κρήτες ως Βυζαντινοί Έλληνες και μάλιστα με μια έντονη ταυτότητα, όπως αποκαλύπτεται στη συνέχεια. Ας εξετάσουμε λοιπόν τα στοιχεία εκείνα που συνθέτουν αυτή την ταυτότητα και ας ξεκινήσουμε από ένα καταλυτικής σημασίας, το στοιχείο της γλώσσας. Όπως είναι γνωστό η ελληνική γλώσσα παρουσιάζει στην Κρήτη ένα έντονο στοιχείο συντηρητικότητας, που διατηρείται ακόμη και σήμερα, πράγμα που έχει ως αποτέλεσμα να χρησιμοποιούνται στον καθημερινό λόγο ατόφια γλωσσικά στοιχεία παμπάλαια ή και κατευθείαν από την αρχαιότητα.³¹ Ο δε βαθμός επιβίωσης των τοπωνυμίων είναι, θα μπορούσε να πει κανείς, σχεδόν μοναδικός.³² Η διαχρονική χρήση της ελληνικής γλώσσας, αφενός σημαίνει πλήρη συμμετοχή και ταύτιση με όλο τον πνευματικό πολιτισμό και την πολιτισμική δημιουργία, από την άλλη η συντηρητικότητά της αυτή συμβάλλει σε κάτι επίσης σημαντικό, δηλ. στην αντίληψη της συνέχειας. Και η συνέχεια αυτή ενισχύεται ακόμη περισσότερο από το γεγονός των ελάχιστων ως μηδαμινών ξένων εγκαταστάσεων στην Κρήτη, τουλάχιστον μέχρι τη Βενετοκρατία. Αλλά και όσοι ξένοι εγκαταστάθηκαν, κυρίως μέρος των στρατιωτών του Νικηφόρου Φωκά το 961, πολύ γρήγορα αφομοιώθηκαν στο καινούριο περιβάλλον,³³ όπως έγινε και με τους εναπομείναντες Άραβες.

³¹ Για την κρητική διάλεκτο βλ. Ν. Γ. Κοντοσόπουλος, Γλώσσα: Κρητική διάλεκτος, στο *Κρήτη, Ιστορία και πολιτισμός, ό.π.*, τ. Β', 355-362. Ο ίδιος, *Θέματα Κρητικής Διαλεκτολογίας, Αναδημοσίευση Μελετών*, Αθήνα 1997.

³² Βλ. Δ. Τσουγκαράκης, Παρατηρήσεις στο χαρακτήρα των οικισμών της βυζαντινής Κρήτης, *Πεπραγμένα ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Χανιά 1991, 602-619. Χ. Γάσπαρης, Από τη βυζαντινή στη βενετική τούρμα. Κρήτη, 13ος-14ος αι., *Σύμμεικτα* 14 (2001), 187-222.

³³ Διατηρήθηκαν όμως τοπωνύμια που δείχνουν μέχρι και σήμερα την αρχική προέλευση των ανθρώπων αυτών: Ρουσοχώρι, Αρμενοχώρι, Σκλαβεροχώρι, Βαρβάρο κτλ. Πβλ. Ν. Τομαδάκη, Σλάβοι εν Κρήτη, *ΕΕΚΣ* 1 (1938), 425 κ.ε. Του ίδιου, Συμβολή εις την μελέτην των Σλαβικών, Αρμενικών και Τουρκικών εποικήσεων εν Κρήτη, *ΕΕΚΣ* 2 (1939), 7 κε.

Δεύτερο στοιχείο μετά το γλωσσικό αποτελεί το θρησκευτικό. Μετά την ανακατάληψη της Κρήτης από τους Άραβες φαίνεται να υπήρξε μια συντονισμένη πολιτική της Αυτοκρατορίας για την ενίσχυση του ορθόδοξου θρησκευτικού φρονήματος που ενδεχομένως είχε εξασθενήσει από την αραβική κατοχή, και ταυτόχρονα για να έλθει το χριστιανικό πλήρωμα σε κάποιο θρησκευτικό «εκσυγχρονισμό», αφού η οικονομική, που επικρατούσε επίσημα την εποχή της αραβικής κατάκτησης της Κρήτης, είχε πλέον ηττηθεί. Η ευκολία και η προθυμία, πάντως, με την οποία οι «φιλόχριστοι» οικητοί των διαφόρων χωριών δωρίζουν στον Ιωάννη τον Ξένο τα αναγκαία για την ίδρυση των μοναστηριών του στη στροφή του 10ου προς τον 11ο αι. αποδεικνύει ότι το επίπεδο του θρησκευτικού συναισθήματος των Κρητών ήταν ήδη αρκετά ψηλά.³⁴ Από την εποχή αυτή και μετά βλέπουμε με πολλαπλές αποδείξεις, πρώτον μια έντονη σχέση της κρητικής Εκκλησίας με την Κωνσταντινούπολη (π.χ. Κρήτες ιεράρχες που συμμετέχουν στην ενδημούσα σύνοδο στην Κωνσταντινούπολη, πολλά μοναστήρια που ονομάζονται «αυτοκρατορικά»³⁵), και δεύτερον μια εντονότατη ευσέβεια των κατοίκων και μια αμετακίνητη προσκόλληση στην ορθοδοξία, που αποτελεί επίσης ένα διαχρονικό χαρακτηριστικό των Κρητών. Στη Βενετοκρατία ουσιαστικά ήταν το βασικότατο χαρακτηριστικό διαφοροποίησης από τους κατακτητές.

Τρίτο τέλος χαρακτηριστικό στοιχείο αποτελεί η ταύτιση των Κρητών με την βυζαντινή αυτοκρατορική ιδέα, η έντονη δηλ. προσκόλληση στην ιδέα της αυτοκρατορίας. Το γεγονός είναι καθοριστικής σημασίας διότι πέρα από τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά, που μπορεί να είναι κοινά σε σύνολα με διαφορετικούς προσανατολισμούς, εδώ έχουμε να κάνουμε με στοιχείο πολιτικό, που συμπληρώνει την ιδέα του έθνους όπως είδαμε να την ορίζει ο Ν. Σβορώνος προηγουμένως, αφού έχουμε να κάνουμε με τη συνείδηση του «ανήκειν» σε «ένα ενιαίο και αλληλέγγυο πολιτικό σύνολο». Σε αυτή τη δεύτερη βυζαντινή περίοδο, και ιδιαίτερα στα κομνηνικά χρόνια, φαίνεται να καλλιεργήθηκαν συστηματικά στενοί

³⁴ Ν. Τομαδάκης, Αγιολογικά και υμνολογικά. Α'. Ο άγιος Ιωάννης ο Ξένος και Ερημίτης εν Κρήτη, 10ος-11ος αιώνας, *ΕΕΒΣ* 46 (1983-1984), 4 κε.

³⁵ Ζ. Τσιρπανλής, *Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηριών του Κοινού, 1248-1548*, Ιωάννινα 1985, έγγρ. αρ. 89, 101, 102, 103, 105, 238. Πβλ. Δ. Τσουγκαράκης, Τα βυζαντινά μοναστήρια της Κρήτης, *Θησαυρίσματα* 26 (1996), 7-24.

δεσμοί μεταξύ της Κρήτης και της Κωνσταντινούπολης μέσα από πολλαπλούς δρόμους: οι διοικητές της Κρήτης ανήκαν σε επιφανείς Κωνσταντινουπολίτικες οικογένειες, συγγενείς των αυτοκρατόρων· η τέχνη στους ναούς της Κρήτης παρουσιάζει έντονη την επιρροή της πρωτεύουσας· τέλος έχουμε το γεγονός, μισο-πραγματικό, μισο-θρυλικό, της εγκατάστασης των δώδεκα ευγενών Κωνσταντινουπολίτικων οικογενειών, των Δώδεκα Αρχοντόπουλων, στην Κρήτη. Την παραμονή της 4ης Σταυροφορίας υπάρχει μια διαμορφωμένη κοινωνικοπολιτική κατάσταση που είναι γνωστή: ένας πυκνός αγροτικός πληθυσμός με έντονα τα χαρακτηριστικά που ήδη αναφέραμε, και μια ηγετική κοινωνική τάξη γαιοκτημόνων που ανάγουν την καταγωγή τους στην Κωνσταντινούπολη, με μεγάλο κύρος στους κατοίκους, οι οποίοι είναι ιδεολογικά προσδεμένοι σ' αυτούς.

Όταν λοιπόν η Βενετία εγκαθιδρύει το καινούριο καθεστώς το 1210/11, το κάνει προσπαθώντας να ανατρέψει αυτό το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο, πράγμα που προξενεί σφοδρότατες αντιδράσεις. Σημασία στην προκειμένη περίπτωση δεν έχει αν οι ηγέτες της αντίστασης κατά των Βενετών, οι προνομιούχες οικογένειες των γαιοκτημόνων, επαναστατούν προκειμένου να διασφαλίσουν τα κεκτημένα.³⁶ Αφήνω κατά μέρος το γεγονός ότι αν ήταν δυνατή η διασφάλιση των κεκτημένων, αυτό λίγο πολύ θα σήμαινε ότι η Κρήτη θα συνέχιζε να είναι ή θα προσπαθούσε να είναι κάποιου είδους βυζαντινή επαρχία, δηλ. είτε μέρος της όποιας αυτοκρατορίας είτε μια αυτόνομη βυζαντινή περιοχή. Σημασία έχει το είδος της λαϊκής υποστήριξης που είχε αυτή η αντίσταση. Οι συνεχείς κρητικές επαναστάσεις κατά των Βενετών τα πρώτα 150 χρόνια είχαν μεγάλη, για να μην πούμε πλήρη, λαϊκή υποστήριξη και συμμετοχή, πράγμα που δείχνει την προσήλωση του πληθυσμού στη βυζαντινή αυτοκρατορική ιδέα.³⁷ Το ότι δεν πρόκειται απλώς για την έκφραση της θρησκευτικής αντίθεσης απέναντι στους ούτως ή άλλως μισούμενους σε όλη την αυτοκρατορία καθολικούς αποδεικνύεται από το γεγονός ότι στη συνείδηση των Κρητών η πατρίδα τους είναι υποδουλωμένη στους Βενετούς: δεν νομιμοποιείται δηλ. το βενετικό καθεστώς να κατέχει την

³⁶ Chryssa Maltezou, Byzantine "consuetudines" in Venetian Crete, *DOP* 49 (1995), 269-280.

³⁷ Ν. Σβορώνος, Τό νόημα και η τυπολογία των κρητικών επαναστάσεων του 13ου αι., *Σύμμεικτα* 8 (1989), 1-13.

Κρήτη αλλά αντίθετα νομιμοποιούνται οι Κρήτες να αγωνίζονται για την απελευθέρωσή της. Από εδώ προέρχεται και το γεγονός ότι μεγάλο μέρος του πληθυσμού προσβλέπει προς το κέντρο, δηλ. τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, ως το νόμιμο κέντρο εξουσίας με το οποίο ταυτίζονται ιδεολογικά, θρησκευτικά και πολιτιστικά. Ως απόρροια αυτής της αντίληψης θεωρώ το γεγονός ότι ένας σημαντικός αριθμός εκκλησιών της Κρήτης διασώζουν κτιτορικές επιγραφές στις οποίες, εν μέσω Βενετοκρατία, αναφέρονται οι αυτοκράτορες που βασιλεύουν κάθε φορά στην Κωνσταντινούπολη ως «οἱ βασιλεῖς ἡμῶν» ή «οἱ εὐσεβεῖς βασιλεῖς ἡμῶν» κτπ.³⁸ Μολονότι φυσικά είναι δυνατόν να δοθούν και άλλες ερμηνείες, το γεγονός της αναφοράς των βυζαντινών αυτοκρατόρων είναι κατά την άποψή μου ενδεικτικό τού ότι οι απλοί άνθρωποι προσβλέπουν προς το αυτοκρατορικό κέντρο και ότι πολλές φορές αντιλαμβάνονται την πατρίδα τους ως τμήμα της αυτοκρατορίας υπό ξένη κατοχή. Ένα από τα πολλά χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της προσήλωσης στην αυτοκρατορική ιδέα αποτελεί και το εξής γεγονός: κατά την επανάσταση του Αγίου Τίτου (1363) ο εκ των ηγετών της Ιωάννης Καλέργης επικεφαλής στρατιωτικού σώματος φέρει μπροστά του τη σημαία και τα σύμβολα του αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης και πολεμά τους Λατίνους «για την πίστη και την ελευθερία».³⁹ Το ότι οι Κρήτες φαίνεται να έχουν έναν ιδιαίτερο σύνδεσμο με την αυτοκρατορία, ενισχύεται και από άλλες πηγές. Έτσι, για παράδειγμα, στο γνωστό «*Ανακάλλημα της Κωνσταντινούπολης*», ο τελευταίος βυζαντινός Αυτοκράτορας ζητεί από τους «χριστιανούς Ρωμαίους» να του κόψουν το κεφάλι και από τους Κρητικούς να το μεταφέρουν στην Κρήτη.⁴⁰

³⁸ Βλ. Δ. Τσουγκαράκης, La tradizione culturale bizantina nel primo periodo della dominazione veneziana a Creta. Alcune osservazioni in merito alla questione dell'identità culturale, *Venezia e Creta*, Atti del convegno internazionale di studi, Iraklion-Chania, 30 settembre-5 ottobre 1997, Βενετία 1998 [Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti], 509-522.

³⁹ De Monacis, *Chronicon de rebus Venetis*, 186: ferens ante se vexillum et insignia Imperatoris Constantinopolis, ac divulgari faciens pugnare pro fide et libertate contra Latinos.

⁴⁰ Ε. Κριαράς, *Το Ανακάλλημα της Κωνσταντινούπολης*, Θεσσαλονίκη 19652, στ. 37-41. Η σοβαρή πιθανότητα το *Ανακάλλημα* να μην είναι κρητικής προέλευσης δίνει ακόμη μεγαλύτερο βάρος στη μαρτυρία, γιατί δείχνει ότι η σχέση με την Κων/πολη δεν ήταν απλώς η άποψη των Κρητών, αλλά ήταν αντικειμενικό γεγονός.

Στις περισσότερες περιπτώσεις η ταύτιση με το Βυζάντιο συμπυκνώνεται και εκφράζεται ως θρησκευτική διαφορά προς τους Λατίνους, την οποία αντιλαμβάνονταν ως πολιτική και οι ίδιοι οι Βενετοί, οι οποίοι θεωρούσαν τους ορθόδοξους ιερείς που ξεσήκωναν το λαό καταφερόμενοι κατά των Καθολικών ως πράκτορες της Κωνσταντινούπολης, αφού η Κωνσταντινούπολη ήταν το οικουμενικό κέντρο των Ορθοδόξων, και αντιδρούσαν με τη σειρά τους με βίαιο τρόπο. Έτσι πολλές φορές μάς διαφεύγει πως αυτό που σήμερα εκφράζεται με θρησκευτικούς όρους, στην πραγματικότητα με τους όρους της εποχής, είναι χωρίς αμφιβολία μια πολιτική αντίθεση, όπως φαίνεται από πολλά παραδείγματα. Το πρωιμότερο γνωστό σ' εμένα παράδειγμα ενδεχόμενης συμμετοχής κληρικών στην Κρήτη σε αντιβενετικές ενέργειες αποτελεί η συμμετοχή των μοναχών του μετοχιού της Πάτμου και άλλων μοναστηριών στην επανάσταση του Κωνσταντίνου Σεβαστού Σκορδίλη και του Θεοδώρου Μελισσηνού, επανάσταση που έληξε με τη συνθήκη του 1219. Στη συνθήκη αυτή γίνεται ειδική μνεία για τους *monachi clerici obedientes de Pathinos [=Pathmos] et ceteri monasterii*, οι οποίοι συμφωνείται να μείνουν ατιμώρητοι και αβλαβείς από τις βενετικές αρχές και τους Βενετούς γενικότερα, ίσως ακριβώς επειδή είχαν πάρει μέρος στην κατά των Βενετών επανάσταση.⁴¹ Ας θυμηθούμε όμως επιπλέον την απόφαση της βενετικής Γερουσίας του Ιανουαρίου 1333 περί εξορίας των μοναχών που βρίσκονται πρόσφυγες στην Κρήτη, διότι εκτός από την ορθόδοξη πίστη σπέρνουν το μίσος κατά των Λατίνων.⁴² Ας θυμηθούμε επίσης τον Αθηνών Ανθιμο τον Ομολογητή, που φυλακίστηκε και πέθανε κατηγορούμενος από τους Βενετούς ότι ξεσήκωνε τους Κρήτες εναντίον τους⁴³ ας θυμηθούμε την εκδίωξη του Ιωσήφ Βρυεννίου από την Κρήτη περί το 1400 με παρόμοιες κατηγορίες.⁴⁴ Παρόμοιες περιπτώσεις αποτελούν η εξορία από την Κρήτη το 1418 του πρωτοψάλτου Κων/λεως Ιωάννου Λάσκαρι, με την κατηγορία της προπαγάνδας υπέρ του Πατριαρχείου

⁴¹ G. Tafel – G. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, τ. Β', Βιέννη (*Fontes Rerum Austriacarum*, 13) 1856, 213, αρ. 255.

⁴² Σπ. Θεοτόκης, *Θεσπίσματα της Βενετικής Γερουσίας 1281-1385 [Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας τ. Β', τεύχ. Ι]*, Αθήνα 1936, 142 αρ. 31.

⁴³ Κ.Ι. Δουβονιώτης, «Ο Αθηνών Ανθιμος και Πρόεδρος Κρήτης ο Ομολογητής», *ΕΕΒΣ* 9 (1932), σ. 72.

⁴⁴ Ν.Β. Τομαδάκης, «Ιωσήφ Βρυεννίου ανέκδοτα έργα κρητικά», *ΕΕΒΣ* 19 (1949), σσ. 133, 141-2.

Κων/λεως, και η φυλάκιση το 1419 του γνωστού κωδικογράφου Μιχαήλ Καλοφρενά και του ιερομονάχου Αρσενίου, διότι διατηρούσαν σχέσεις με το Οικουμενικό Πατριαρχείο.⁴⁵

Τον 15ο αι. και λόγω της θρησκευτικής σύγκρουσης, στην Κρήτη ο όρος «Ρωμαίος» παίρνει την έννοια του καθολικού, ενώ οι όροι «Γραικός» και «Έλληνας» εξισώνονται. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί αυτή του Μιχαήλ Αποστόλη, του γνωστού συνίτη λογίου, ο οποίος το 1467-68 σε επιστολή του προς τον Βησσαρίωνα, παραπονείται πως οι Γραικοί στην Κρήτη δεν επιτρέπουν στα παιδιά τους να μαθητεύουν σε αυτόν, *ἵνα μὴ τῇ παιδείᾳ τῶν λόγων Ῥωμέλληνας γίνωνται...* (δηλ. καθολικοί Έλληνες).⁴⁶

Υπάρχουν δύο κατά τη γνώμη μου χαρακτηριστικά παραδείγματα που δείχνουν πολύ εύγλωττα πόσο στην ουσία της πολιτική ήταν η αντίδραση των κατοίκων της Κρήτης κατά των Βενετών, ακόμη και όταν εμφανίζεται με θρησκευτικό μανδύα. Κατά τη γνωστή επανάσταση του Αγίου Τίτου, ένα μέρος των βενετών αποίκων ενόθησαν με ελληνικές αρχοντικές οικογένειες, κυρίως τους Καλλέργηδες, και κήρυξαν την ανεξαρτησία του νησιού. Ο βενετός χρονογράφος Λαυρέντιος De Monacis που εξιστορεί τα γεγονότα περιλαμβάνει στη διήγησή του και τα εξής περιστατικά. Ανάμεσα στους φανατικούς της επανάστασης ήταν και ένας Έλληνας μοναχός, του οποίου το όνομα ο De Monacis το δίνει λατινικά ως *Milletus*, προφανώς Μελέτιος. Μέσα στο σχέδιο της εξόπτωσης των φεουδαρχών που δεν ήταν αξιόπιστοι ο Μελέτιος αποφασίζει να σκοτώσει τον Ανδρέα Κορνάρο, που ήταν στενός του φίλος. Όταν ο Κορνάρος κατάλαβε τις προθέσεις του φίλου του και τον ρώτησε έντρομος γιατί θέλει να κάνει μια τέτοια πράξη σε ένα φίλο και ευεργέτη, πήρε την εξής απάντηση, όπως την καταγράφει ο De Monacis: «*Έτσι πρέπει να γίνει, διότι η φιλία υποχωρεί μπροστά στη θρησκεία και την ελευθερία. Ορκίστηκα να φέρω εδώ σ' εμάς την ελευθερία, και να εξαφανίσω εσάς τους σχισματικούς από αυτό το νησί, που είναι δική μας πατρογονική κληρονομιά*».⁴⁷ Είναι σαφές ότι το θρησκευτικό στοιχείο συνδυάζεται απόλυτα

⁴⁵ Μ. Μανούσκακας, «Μέτρα της Βενετίας έναντι της εν Κρήτη επιρροής του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατ' ανέκδοτα βενετικά έγγραφα (1418-1419)», *ΕΕΒΣ* 30 (1960-61), σσ. 85-144.

⁴⁶ H. Noiret, *Lettres inédites de Michel Apostolis* [Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome 54], Παρίσι 1889, 102.

⁴⁷ De Monacis, *ό.π.*, σ. 179: sic oportet fieri, nam amicitia cedit religioni et libertati: Haec

με το πολιτικό, δηλ. την πολιτική ελευθερία. Το δεύτερο περιστατικό που διηγείται ο De Monacis αφορά τον ευγενή Ιωάννη Καλέργη. Ο άρχοντας αυτός, επικεφαλής επαναστατικών δυνάμεων, περιγράφεται να εισβάλλει στο χωριό Άγιος Μύρων έχοντας μπροστά τη σημαία και τα σύμβολα του αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης, μαχόμενος για την πίστη και την ελευθερία εναντίον των Λατίνων.⁴⁸ Είναι νομίζω ένα από τα πιο εύγλωττα παραδείγματα σχετικά με το πώς έβλεπαν τον εαυτό τους οι Κρήτες ακόμη τον 14ο αι. (αλλά και μέχρι την άλωση της Κωνσταντινούπολης) σε σχέση με τους Βενετούς, δηλ. σε τελευταία ανάλυση ως υπόδουλους «Βυζαντινούς». «Βυζαντινός», όμως, σύμφωνα με όσα είπαμε πιο πάνω, είναι ο ορθόδοξος Ρωμαίος/Γραικός/Έλληνας που κατοικεί στα ελεύθερα ακόμη ή υπό ξένη κυριαρχία εδάφη της Αυτοκρατορίας. Γιατί, εν τέλει, αν οι βυζαντινοί συγγραφείς περιγράφουν τους συγχρόνους τους, τελικά χωρίς διάκριση, ως Ρωμαίους, Γραικούς ή Έλληνες, οι Κρήτες ανήκουν πλήρως σε αυτό το σχήμα. Αυτή ήταν η ταυτότητά τους.

* * *

Σήμερα ορισμένοι συγγραφείς προτρέπουν εμάς τους ερευνητές όχι να διερευνήσουμε το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας και να το κατανοήσουμε στην ιστορική του πορεία, αλλά να εργαστούμε για να εξαφανίσουμε ολοσχερώς την έννοια και την ύπαρξη της εθνικής ταυτότητας. Θα φέρω ως παράδειγμα ένα πρόσφατο βιβλίο για τη βενετική Κρήτη, το οποίο η συγγραφέας του κλείνει με τα εξής λόγια: «[Οι ερευνητές] πρέπει να καταπαιστούν με τη διάλυση, την κατεδάφιση -κυριολεκτικά- της έννοιας «εθνική ταυτότητα», χωρίς να τους προβληματίζει η μελλοντική της αποκατάσταση».⁴⁹ Είναι προφανές ότι οι ακραίες αυτές απόψεις δεν απο-

conjuratio facta est, ut uendicam nos in libertatem, et eradicem uos schismaticos de hac insula, quae est nostrum patrimonium. Ακόμη κι αν η απάντηση είναι εφεύρημα του ίδιου του De Monacis, είναι ενδεικτικό τού πώς έβλεπαν τη στάση των Ελλήνων οι ίδιοι οι Βενετοί.

⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 186: «... ferens ante se vexillum et insignia Imperatoris Constantinopolis, ac divulgari faciens pugnare pro fide, et libertate contra Latinos...».

⁴⁹ «[Scholars] should be engaged in the dismantling, the deconstruction –literally– of the concept «ethnic identity», without a worry for its eventual reconstruction»: Sally McKee, *Uncommon Dominion. Venetian Crete and the Myth of Ethnic Purity*, UPP, Philadelphia 2000, p. 177.

τελούν ιστορικές αλλά πολιτικές σε τελευταία ανάλυση διατυπώσεις που καλύπτονται κάτω από τον μανδύα «ιστορικών» έργων με προφανείς σκοπούς, και δεν έχουν καμιά θέση στην ιστορική έρευνα.